

ська національно-визвольна боротьба, хоч і зазнала поразки, та привела до створення Української Радянської Республіки, із власними (хай і формальними) державним статусом, адміністрацією та територією, що через багато років виявилось визначальним для остаточної долі України. Навіть жахиття сталінських часів супроводжувалися модернізацією — необхідною передумовою націєтворення. Друга світова війна спричинилася до об'єднання всіх українських земель, піднесення міжнародної ролі Української РСР, соціального зростання українського населення, що оселилося в містах — на місці депортованих поляків та знищених євреїв, а також уведення національної ідеї західноукраїнського типу в загальноукраїнську свідомість і дискурс. «Немає лиха без добра», — каже Грицак у своїй книжці.

4.

Повоєнній історії України обидва автори присвятили по цілому розділу, й обом, мабуть, цей розділ було найважче писати, бо цей період не так добре опрацьований в історіографії, як попередні. В такій ситуації кожен історик стикається із каверз-

ною проблемою — що вводити і чого не вводити в текст розповіді; в інших випадках щодо цього історіографи здебільшого вже досягли консенсусу раніше. І Хойновський, і Грицак провели інформативний і вдумливий огляд даного періоду. У Грицака цей розділ набагато більший, а особливо переконалим є його аналіз перших повоєнних років, де він вказує, що навіть ворожі стосунки з нацистською Німеччиною були різновидом контакту із Заходом і сприяли де-стабілізації радянського суспільства. Він також детально аналізує голодомор 1946-47 років. У Хойновського нічого подібного немає. Що обговорюють обоє — то це рух УПА в Західній Україні, ріст російського націоналізму в останні роки життя Сталіна, за часів Хрущова та Шелеста, постання та утиски дисидентського руху, репресії Щербицького, Горбачов, Чорнобиль, проголошення незалежної України та труднощі перших років цієї незалежності.

Тут Хойновський підкреслює одну дуже важливу річ, якої немає в Грицака (ось вона, цінність зовнішнього погляду на українську історію): «У шістдесятих і сімдесятих роках, — пише Хойновський (зазначивши, що він може й помилятися), —

ступінь ідентифікації українського суспільства з панівним ладом був дуже високий. По кошмарі сталінської ночі держава за урядування Хрущова та Брежнєва стала оазою безпеки й стабільності». Двічі підряд прочитавши історію України ХХ століття, не можу з цим не погодитися. В цьому столітті було стільки крові, стільки голоду, стільки розбитих надій (за винятком короткого передиху в 1920-х роках), що важко не перейнятися почуттям тих, хто, доживши до 1960-70-х, вітав їх як роки спокою, безпеки, відносного економічного достатку і як скромну винагороду (а чи коли українці сподівалися чогось більшого?) за всі пережиті ними страждання. Молодше покоління української інтелігенції може цього не розуміти, бо понад десяток років вони тільки й чули про часи Брежнєва як про «часи застою». Але то були й «часи спокою». Спокою та добробуту не для всіх — зокрема не для відважних, критично мислячих людей із дисидентських кіл; однак для більшості людей це були справді найкращі часи, яких вони зазнали.

Цей сумний факт, гадаю, слід згадати, якщо ми хочемо як слід збагнути ситуацію в сучасній Україні: ностальгія за доперебудовними ча-

сами, якою багато хто керувався на останніх парламентських виборах — це не просто почуття невдоволення сучасним безладдям чи, для багатьох людей, різким пониженням їхнього економічного рівня, але також спогади про часи, коли їм жилося і краще, і надійніше. З погляду української національної ідеї позитивні сторони цього періоду важко додати і тим, хто сьогодні дбає про справу національного будівництва, й історикам, які це національне будівництво описують. Ось чому, гадаю, Хойновський, дивлячися збоку — з Варшави, в руїнах якої він народився, — на добу Брежнєва, зумів розгледіти в ній те, чого не побачив Грицак.

Я аж ніяк не роблю закиду самому Грицакові, тільки вказую на похибки сприйняття, до яких схильні всі історики — незалежно від їхньої обізнаності та уяви. Історія, зрештою, — це всього лише форма колективної пам'яті, і хто займається нею на практиці, не повинен забувати про всі можливі виверти ума, здатні викривити цю пам'ять. Хойновський подібних капканів теж не уникнув. Та й я, мабуть, — і в цій рецензії також — не раз у таку пастку потрапив. □

Чим завершуються утопії

Володимир Панченко

Остання адреса.

До 60-річчя соловецької трагедії. — Т.1. — К.: Сфера, 1997.

Вернувшись додому, Сооткін взяла клатчик червоного шовку і клатчик чорного, зробила торбинку і зашила туди попіл небіжчика. До торбинки пришила дві стрічки, щоб Уленшпигель завжди міг носити її на шиї. Повісивши йому торбинку, вона сказала:

— Це попіл із серця мого чоловіка. Червоне — це його кров, чорне — це наша туга. Хай він завжди б'є тобі в груди, як вогонь помсти катам.

— Так і буде! — відповів Уленшпигель.

Шарль де Костер.

«Легенда про Уленшпигеля».

1.

Перший том збірника документів про соловецьку трагедію під назвою «Остання адреса» побачив світ рівно через 150 років після появи «Маніфесту Комуністичної партії». Його можна було би присвятити цій даті, адже між «Маніфестом...» і «Останньою адресою» існує зв'язок. До того ж — причинно-наслідковий.

Втім, спочатку про сам збірник. Підготовлений він зусиллями працівників Служби безпеки України й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Переднє слово із застережною назвою «Пам'ятаймо

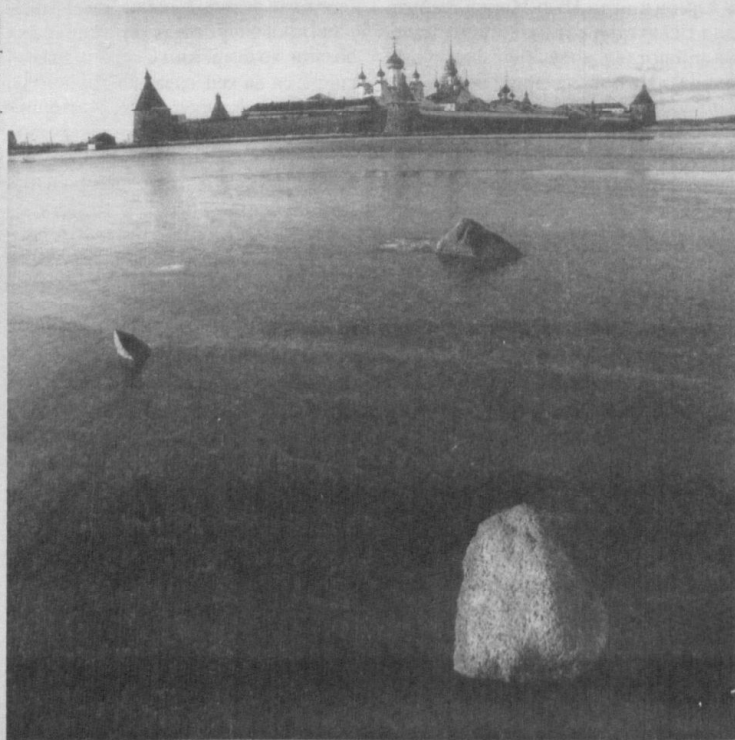
Розстріляне Відродження — не даймо розстріляти майбутнє!» написав Іван Драч. Грунтовною розвідкою «Шлях на Соловки» супроводили видання Володимир Пристайко (заступник Голови СБУ, генерал-майор юстиції), О.Пшенніков (директор Державного архіву СБУ, полковник) та Юрій Шаповал (доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України).

Основну частину книги складають розстрільні протоколи засідань особливої трійки УНКВД Ленінградської області, датовані 9—14 жовтня 1937 року, а також інші документи, що проливають світло на масові розстріли в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія) в період від 27 жовтня по 4 листопада 1937 року.

Отримати й оприлюднити ці матеріали українським історикам та працівникам СБУ допомогли пошуковці з Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру «Меморіал» (директор — В.В.Іофе), які, власне, і з'ясували подробиці трагедії.

Наприкінці 1937 року особлива трійка УНКВД Ленінградської області у складі Л.Заковського (начальник УНКВД ЛО), його заступника В.Гаріна та прокурора Ленінграда Б.Позерна згідно з наказом наркома внутрішніх справ Єжова ухвалила розстріляти 1825 «ворогів народу» з числа в'язнів Соловецького табору особливого призначення, незадовго перед тим переведених до Соловецької тюрми.

198 із них розстріляли на острові, 509-х устигли до припинення на-

Соловки

вігації вивезти до Ленінграда, й там вирок виконали старший лейтенант А.Полікарпов із підлеглими. Найбільшу ж групу соловецьких бранців (1116 чоловік) вивезли з Соловків раніше за інших, іще в жовтні 1937 року. З Медвеж'єгорська їх, зв'язаних, вантажили на автомашини і відвозили на 19-й кілометр дороги Медвеж'єгорськ—Повелець, у піщано-гравійний кар'єр, і там капітан держбезпеки Михаїл Матвєєв пострілами з револьвера відбирав у приречених життя. Із 1116 чоловік «урятувалося» тільки п'ятеро: один помер сам, чотирьох відправили в

Ленінград, Одесу та Київ. (А загалом урочище Сандормох прийняло приблизно 8-9 тисяч сталінських жертв — їх останки знаходять на площі близько шести гектарів).

Кого розстрілювали і за що?

«Контрреволюціонерів», «буржуазних націоналістів», «султан-галівців», «шпигунів», «троцькістів»... Партійних і безпартійних, молодих і літніх, наркомів і письменників, червоноармійців і професорів, узбеків, грузинів, євреїв, туркменів, казахів, башкирів, росіян...

Кожен шостий із розстріляних у Сандормоху — з України. Там, у

підшано-гравійному кар'єрі, назавжди залишилися Василь Атаманюк, Марко Вороний, Григорій Епик, Микола Зеров, Мирослав Ірчан, Антон Крушельницький (разом із синами Богданом та Остапом), Микола Куліш, Лесь Курбас, Валер'ян Підмогильний, Олекса Слісаренко, Михайло Ялович, Матвій Яворський... Молох «великого терору» потребував жертвоприношень.

І вже не мало ніякого значення — чи ти розкаюєшся в гріхах, яких не мав (як Лесь Курбас, який 10 березня 1934 року «зізнавався», що «належав до контрреволюційної організації УВО», маючи за мету «на театральному фронті спрямовувати хід культурно-творчого процесу на Україні на буржуазно-націоналістичні рейки»); чи відкидаєш усі звинувачення як брехливі й наклепницькі (як Валер'ян Підмогильний, який того ж 1934 року, 14 грудня, писав у заяві своїм слідчим: «ніколи ні до якої терористичної організації я не належав і не належу»; «про існування таких організацій і їхню діяльність, або про діяльність осіб, зв'язаних із ними, я ніколи нічого не знав інакше, як з виступів представників Радвлади в пресі й на прилюдних зборах...»). Трагічний фінал був запрограмований невблаганною логікою терору, і від нюансів поведінки звинувачених, а потім в'язнів, не залежав. Сокира існує для того, щоб рубати. «Каральний меч революції» заносився над тисячами голів не задля театральних ефектів, а задля того, щоб вони летіли з плахи.

Слово «Соловки» у свідомості мільйонів українців закріпилося як синонім насилля, страшно й несправедливої покари. Намагаюся пригадати, коли я його, це слово, почув уперше, — і не можу: виходить, дуже давно, змалку Соловки виринали в сільських розмовах як зловісний символ, — а я ж народжений уже після того, «коли помер кривавий Торквемада!» І тепер ось на домашній книжковій полиці збірник «Остання адреса» несподівано опинився поруч із симпатичним томиком «На Соловецьких островах», що його 1990 року випустило московське видавництво «Искусство» в серії «Дороги к прекрасному». Я розумію: історико-архітектурні пам'ятки, славетний монастир, білі ночі... «Земля необъятная», як сказано у вступі. А все одно — свідомість протестує, не хоче миритися з тим, що дороги до Соловків — це «дороги к прекрасному». Бо були вони смертним шляхом для десятків тисяч тих, хто «заважав» тріумфальній ході революції і був її іменем знищений. Тепер їхній попіл б'є в груди...

2.

Чому стала можливою ця кривава вакханалія? В ім'я чого капітан держбезпеки Матвеев щодня по 200-250 разів прикладав до потилиць приречених дуло револьвера й натискував на гачок? І чому їх було так багато в СРСР — матвеевих, яким дозволялося винищувати власний народ? І хто їм таке право дав?

Після доповіді Хрушова на XX з'їзді КПРС тривалий час у нас

було заведено вважати, що масові репресії — це наслідок «культу особи Сталіна». Тільки наприкінці 1980-х у радянській пресі почала з'являтися тема «доктринальних причин», які й зумовили страшний практику «казарменого соціалізму». Ставало очевидним, що не «вусатий вождь» винайшов таку його модель: він зреалізував теоретичні настанови класиків, звичайно — надаючи практиці соціалістичного будівництва в СРСР свого, моторошно-сталінського колориту.

Пояснювати масові репресії 1930-х років самою лише лихою волею Сталіна важко вже з тієї простої причини, що велике кровопускання супроводжувало комуністичні експерименти скрізь, де вони розпочиналися. Цього року десь у тропічних джунглях Кампучії віддав кінці вождь «червоних кхмерів» Пол Пот, який, за прикладом великого Мао, взявся був здійснювати свій експеримент. Ціна його не цікавила, тож третину населення (близько трьох мільйонів із восьми!) довелося винищити. За якихось три-чотири роки...

Юрій Карякін у книжці «Достоевський і переддень ХХІ віку» намалював моторошну картину появи «червоних кхмерів» у Пномпені. Сталося це 17 квітня 1975 року. «Був розпал літа, на сонці градусів сорок. Народ тріумфував. Раптом незрозумілий льодяний жах охопив, скував тріумфуючих: обличчя «визволителів» були холодні, кам'яні, непроникні, сповнені якоїсь похмурої рішучості. Довше за інших, звичайно, нічого не могли збагнути діти: для них це було небачене свято, вони забігали поперед колон, намагаючись крокувати по-військовому, бігли поруч, але їх не помічали, а якщо вони потрапляли під ноги, їх, не помічаючи — мовчки, мовчки — відкидали, відштовхували, наступали на них. А вони, не розуміючи нічого, завмирали, замовкали, відповзали. Їх змінювали інші... Жах став ще незрозумілішим, коли раптом через зловісні мегафони почулося: «Негайно всім покинути місто! За невиконання наказу — розстріл на місці. Негайно всім покинути місто!» Очевидець розповідав мені, що від звуку цього йшов буквально мороз по шкірі і сам звук здавався льодяним... І сотні тисяч людей, не встигши нічого захопити з собою, були тут же зігнані в колони, в череду, і, під спекотним сонцем, під охороною, потяглися трьома дорогами в «трудові комуні», в «земний рай», якщо вже так це назвали».

З міст Пол Пот зробив пустку, інтелігенцію та середній клас майже цілковито винищив. Камбоджу було перетворено на велетенські сільськогосподарські трудові табори, де панували терор та ідеологічна обробка. Великий Мао вітав Пол Пота: «Товариші, ви здобули блискучу перемогу. Один удар — і немає більше класів».

«Червоний кхмер» №1, як йому уявлялося, будував нове суспільство, вважаючи, що для успіху «досить одного мільйона кампучійців». Рештою — в ім'я великої ідеї — можна пожертвувати.

Убивали тисячами. Змушували рити величезну яму, скидали туди

живих людей і засипали. Інколи — загортали бульдозерами. Земля ще довго ворухилася... Але вбивали не тільки «оптом», а й «уроздріб», розповідає Карякін. У місті Туолсленг школою перетворили на тюрму, класи — на камери для знущань. У ящиках зберігали скорпіонів — спеціально для жінок... «Роздріб» — це «особливо небезпечні»; з ними «червоні кхмери» розправлялися повільно. Зводили з ворогами рахунки...

У лісах і горах полпотівці видиривали гігантську зграю дітей-звірів, їх навчили: убий ворога, з'їж його печінку — і станеш ще хоробрішим. А потім напустили на місто...

Юрію Карякіну розповідали, як юний «червоний кхмер» застрелив двох хлопчиків, які залізли на мангове дерево зірвати кілька плодів. Застреливши ж, обернувся до людей, які завермили від жаху, зі словами: «Будьте обережні! Нічого не чіпайте без дозволу «організації». Знайте, що все належить народові й розподілятиметься справедливо. Кожен отримає свою частку. Ніхто не має права брати самовільно. Позбувайтеся своїх брудних звичок!»

Всі «ознаки буржуазності» знищувалися. Банк — у повітря, «міська розкіш» (машина, телевізори, холодильники, годинники...) — троцилася щент...

І все це — задля здійснення великого плану. Заради «нового суспільства», в якому все належить народові й усі рівні. Буржуазний клас — викорінюється. Всім заправляє «організація», яка все знає, яка завжди права. Вона ніколи не помиляється:

їй треба підкорятися не думаючи.

Все до болю знайоме. Крізь східні риси «червоного кхмера», який стріляє у хлопчиків, що спокусилися плодами манго, проглядає бісівський лик капітана Матвеева...

3.

Але де той план, який надихав на грандіозні експерименти, дозволяючи взятися за велике переоблаштування життя на принципово нових засадах без оглядки на ціну? Що там ціна: головне — швидко досягти бажаного. Нове суспільство, новий народ, нова людина...

Проекти ідеального суспільства відомі ще з часів Платона, Кампанелли й Томаса Мора. Проте вони не мали нічого спільного з політичними програмами. Утопія безпосередньо зімкнулася з політикою 1848 року, коли Маркс і Енгельс написали свій «Маніфест Комуністичної партії». З його сторінок і постав план грандіозного «революційного переустрою всієї суспільної споруди», вінцем якого мало стати комуністичне суспільство. Боротьба класів, буржуазії та пролетаріату, неминуче завершиться перемогою пролетаріату, — пророкували автори «Маніфесту». Форми цієї боротьби — «більш чи менш прикрита громадянська війна», яка перетворюється на «відкриту революцію», тобто — насильницьке повалення буржуазії.

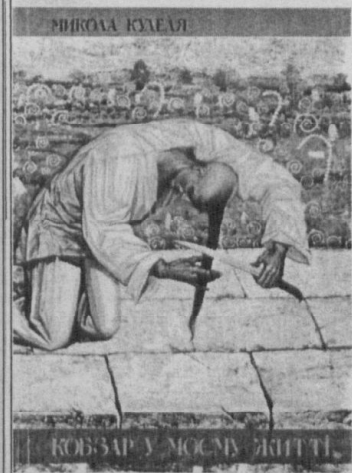
Для того, щоб це сталося, потрібна комуністична партія як авангард усевітнього (!) пролетаріату. Це має бути над-партія, інтернаціональна

Антологія аргентинської поезії XX століття

Переклади українською мовою
Олени Кришталської

«Антологія аргентинської поезії
XX століття», видана за сприяння
посольства Аргентинської республіки в
Україні, представляє 50 найвизначніших
поетів Аргентини — від усевітньвідомого
Хорхе Луїса Борхеса до двох
«іспаномовних» українців, Леоніда
Головцана та Юлії Прилуцької-Фарни.
Усі тексти друкуються паралельно
українською та іспанською мовами.

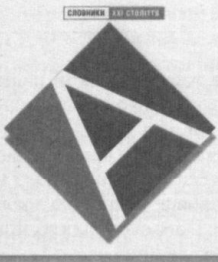
Микола Куделя
Кобзар у моєму житті:
Автобіографічний нарис

«Кобзар у моєму житті» — збірка автобіографічних нарисів Миколи Куделі (нар. 1914 р.) — активіста ОУН, який 23 червня 1941 року чудом порятункувався під час розстрілу енкаведистами в'язнів Луцької тюрми, а після повернення більшовиків відбув десятилітні ув'язнення в колимському концтаборі. Книга висвітлює цікаві та малознані подробиці громадсько-політичного й культурного життя на Волині, крізь конкретні людські долі показує драматизм національно-визвольної боротьби в Україні. Книга видана за сприяння фундації Олега Ольжича.

Видавництво «Ініціал»
263025 Луцьк, пр. Волі, 2 Тел.: (03322) 244-64; 260-72

Святослав
Караванський

Російсько-український
СЛОВНИК
складної лексики

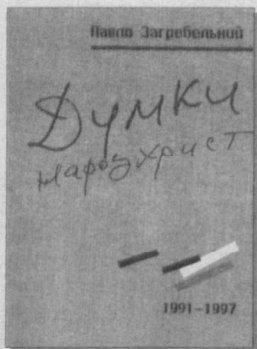
Святослав Караванський
**Російсько-український
словник складної лексики**

Київ: Видавничий центр
«Академія», 1998

Словник містить 35.000 перекладів російських слів, граматичних форм та ідіом. Уперше в історії української лексикографії словник наводить приклади російських дісприкетів, які в дотеперішніх нормативних словниках системно не перекладено, а також переклади фразеологічних зворотів, прислів'їв, крилатих виразів, цитат із літературних творів.

Видавничий центр «Академія»
254119, Київ-119, а/с 861.
Тел./факс: (044) 211-0680
Тел.: (044) 446-8463

**Видавництво
«KM Academia»**

Павло Загребельний
Думки наразхрист
Київ: Видавничий дім
«KM Academia», 1998

Не вперше український прозаїк-романіст звертається до жанру публіцистики. Цього разу його роздуми про Україну та українців торкаються найгостріших проблем не тільки нашої історії, а й сьогодення, коли знищено найсвятіші поняття: істина, краса, добро. «Порятунок приїде тільки тоді, коли стрепенеться душа народу», — каже автор.

Охочих придбати книжку просимо звертатися до видавництва «KM Academia» на адресу: м. Київ-70, вул. Сковороди, 2 (територія Національного університету «Києво-Могилянська академія», корпус № 2)
тел.: (044) 416-6092 e-mail: kopa@alex-ua.com

політична організація, яка представлятиме інтереси пролетарського руху в цілому і яка, зрештою, приведе світовий пролетаріат до політичної влади.

А що далі? «Комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності», — пишуть Маркс і Енгельс. Таким чином, зникнуть передумови для експлуатації, «накопичена праця» стане «засобом розширення, збагачення, полегшення життєвого процесу робітників». Функцію справедливого розподілу візьме на себе держава, яка й буде вищим судією в новому суспільстві.

Легко помітити, що план Маркса й Енгельса має чіткі риси доти, поки йдеться про захоплення пролетаріатом політичної влади. А от контури комуністичного суспільства окреслені невизначено. На зміну старому буржуазному суспільству з його класами прийде «асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх». Шлях до асоціації передбачає «деспотичне втручання у право власності і в буржуазні виробничі відносини», і «Маніфест» визначає деякі елементи такого «деспотичного втручання». Експропріація земельної власності й обернення земельної ренти на покриття державних витрат. Високий прогресивний податок. Скасування спадкових прав. Конфіскація майна всіх емігрантів і заколотників. Централізація кредиту в руках держави з допомогою національного банку з державним капіталом і з винятковою монополією. Централізація всього транспорту в руках держави. Збільшення числа державних фабрик, засобів виробництва, розчистка під оранку та поліпшення земель за загальним планом. Однакова обов'язковість праці для всіх, запровадження промислових армій, особливо для землеробства. Поєднання землеробства з промисловістю, сприяння поступовому усуненню відмінностей між містом і селом. Суспільне і безкоштовне виховання всіх дітей (яке замінить домашнє виховання), усунення фабричної праці дітей у сучасній її формі. Поєднання виховання з матеріальним виробництвом і т.д.

Через 70 років цей ескіз комуністичного суспільства ляже в основу програми соціалістичного будівництва в СРСР. З первинного плану Маркса й Енгельса неважко було вивести ідею колективізації (бо що таке «експропріація земельної власності» і «запровадження промислових армій для землеробства?»), централізованого планового господарювання, шкіл трудового виховання тощо.

Та й ідея «злиття націй» закладена в маніфесті інтернаціональної над-партії. За логікою Маркса й Енгельса, оскільки «робітники не мають вітчизни», то «панування пролетаріату» прискорить зникнення «національної відособленості та протилежності народів», і це виявиться навіть у духовній сфері: «з багатьох національних і місцевих літератур утвориться одна всесвітня література».

Рефреном у «Маніфесті Комуністичної партії» є слова «знищити» і

«зруйнувати». Ідея насилля як універсального засобу виправлення історії пронизує його. Передбачається колосальне зрушення основ. Знищиться приватна власність. Знищються класи. Чинні досі закони, мораль, релігія оголошуються «буржуазними забобами, за якими приховуються буржуазні інтереси». Виняткова історична місія покладається на пролетаріат (та його авангард — над-партію!), які силою запровадять принципово новий лад.

Ось квітенсія проекту: «Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднається в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе на панівний і саме як панівний клас силою усуває старі виробничі відносини, то разом із цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищуються класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу».

По суті, йдеться про встановлення диктатури пролетаріату.

Утопія, увійшовши в плоть і кров політичного маніфесту, потребувала диктатури, отже — насильства.

4.

1956 року, невдовзі після того, як Хрущов оприлюднив частину злочинів сталінського режиму, в Італії з'явилася друком стаття Альберто Моравія «Дуель Маркса та Достоевського». Йшлося в ній про роман «Злочин і кара», причому Раскольніков автор назвав «фактично першим народним комісаром». «Марксист, — писав Моравія, — які зовсім не є християнами, кажуть: "Дайте нам знищити лихварів і піти далі. Після смерті старої лихварки ми проголосимо нове суспільство і без класів і без лихварів. Створення такого суспільства повністю виправдає убивство лихварки". Достоевський же «оголошує неправими марксистів і Сталіна — і пише: «Ні, не можна вбивати, навіть якщо це робиться задля блага людства. Христос сказав: не вбивай». Для нього, Достоевського, «злом є не стільки стара, скільки засоби, до яких вдається Раскольніков, а саме — насильство»; «злом виражається саме в насильницьких засобах, що їх застосовує революція».

Наслідки дуелі Моравія формулює так: «Перший раунд виграв Достоевський, оскільки він створив шедевр; переможець у другому раунді став Маркс, адже його теорії викликали революцію, але, здається, третій раунд знову виграє Достоевський: зло, що його марксизм викинув у вікно, увірвалося потоком через двері сталінізму...» (Дивовижно: майже тими ж словами 1905 року Іван Франко доводив, що Енгельсова ідея «народної держави» обернеться створенням «народної тюрми» — «і стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народної держави».)

І хоч опоненти Достоевського, який писав свій роман через 17 років після «Маніфесту Комуністичної партії», мешкали в Росії, а не в Ні-

меччині чи Англії, проте об'єктивно все виглядає саме так, як сказано в Альберто Моравія. Достоевський застерігав. Сні його Раскольнікова у фіналі «Злочину і кари» — це апокаліпсис Достоевського, його антитопія, різка антитеза тій утопії, якою є четвертий сон Віри Павлівни в романі Чернишевського «Що робити?».

Сні Раскольнікова — це страшна картина світового моря, викликаного «новими трихінами», якимись мікроскопічними істотами, що вселилися в тіла людей. По суті, це теорія Раскольнікова в дії: «Всі мусили загинути, крім деяких, вельми небагатьох, обраних. ... Не знали, кого і як судити, не могли погодитися, що вважати злом, що добром. Не знали, кого обвинувачувати, кого виправдовувати. Люди вбивали одне одного в якійсь безглузді злості...»

Перед нами — сталінський 1937 рік, що його Достоевський побачив року 1865-го. Продовження апокаліптичних снів Раскольнікова — в бісівських проєктах Шигальова («Біси», 1871 рік). Ті фрагменти захопленого монологу Петруші Верховенського, в яких йдеться про шигальівський план «великого стрибка», досить часто цитуються останнім часом, але в тім то й річ, що коли історична пам'ять нації нетривка, їх варто цитувати хоч і щодня: «У него хорошо в тетради. У него каждый член общества смотрит один за другим и обязан доносом. Каждый принадлежит всем, а все каждому. Все рабы и в рабстве равны. В крайних случаях клевета и убийство, а главное — равенство. Первым делом понижается уровень образования, наук и талантов. Высокий уровень наук и талантов доступен только высшим способностям, не надо высших способностей! ... Цицерону отрезывается язык, Копернику выкалываются глаза, Шекспир побивается камнями — вот шигальевщина! Рабы должны быть равны: без деспотизма еще не бывало ни свободы, ни равенства, но в стаде должно быть равенство, и вот шигальевщина!».

Замініть Цицерона, Коперника й Шекспіра на Зерова, Куліша й Курбаса — і ось вам Сандормох, розгорнуте будівництво соціалізму в СРСР...

Знали, виходить, задовго до 1917-го і 1937-го, чим усе може обернутися. І не тільки Достоевський застерігав своїми «Злочинами і карою» та «Бісами». Наш Драгоманов 1883 року ставив на один щабель «російський яacobінізм» і «російський царизм», оголошуючи себе противником як першого, так і другого. «Окрім їх («російських революціонерів». — В.П.) великоросійського централізму, антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавелізму засобів, ... мене розділяли з ними і зведення політичних убивств, чи, як вони говорили, «терору», в принцип революційної боротьби...».

Близькучі прогнози тих наслідків, до яких призведе «утопія при владі», знаходимо в статтях Івана Франка 1900-х років.

Про загрозу перетворення соціалізму на нову релігію, яка вимагатиме від громадян «віри безкритичної», що закріпачує особистість, пи-

сала Леся Українка (драматична поема «Руфін і Прісцилла» — 1909 рік). І навіть український марксист Володимир Винниченко у своїх художніх творах 1906—1915 років зробив кілька прозорливих здогадівок щодо можливого перетворення революційної партії на монастир і загрози спотворення великих ідей маленькими людьми...

А «буревісник революції» Максим Горький, який 1913 року вважав, що ставити «Бісів» на сцені МХАТу є справою «соціально шкідливою», після жовтневого перевороту був так наляканий розмахом кривавого беззаконня, що зі сторінок «Новой жизни» порівняв Леніна з Нечаєвим (прототипом шигалева-верховенського): «Владимир Ленин вводит в России социалистический строй по методу Нечаева — «на всех парах через болото»».

Автори «Маніфесту Комуністичної партії» осуджували нечаєвщину — але що з того? Коли їхній старанний учень Ленін, який до Нечаєва ставився краще, ніж учителі, перетворив теорію на практику, виявилося, що вона виглядає по-нечаєвськи: на всіх парах...

5.

«Руйнівні удари в усі боки, зруйнування всіх основ дореволюційного суспільства — армії, суду, адміністрації, сім'ї, школи, політичних партій, економіки — не лякали Леніна, який вірив, що в нього є універсальний засіб для будівництва на голому місці, яке очистилося, — нового світу, утопії. Засобом цим була диктатура пролетаріату...». Так оцінюють революційну тактику вождя більшовиків історики М.Геллер і О.Некрич¹.

Ідею диктатури пролетаріату Ленін знайшов у «Маніфесті Комуністичної партії». У написаній в курені на Розливі ленінській праці «Держава і революція» вона є центральною.

Встановити диктатуру не можна без системи каральних органів — і її було створено швидко. Часова дистанція від «75-ї кімнати» в Смольному (її господарем був Володимир Бонч-Бруевич), де збиралася інформація про ворогів революції, — до ВЧК, а потім ГПУ-НКВД виявилася короткою. Утопія, прийшовши до влади, готувалася силою запровадити соціалістичний рай.

А далі все відбувалося за тією моторошною логікою, про яку Сергій Франк, один із російських філософів, що їх Ленін 1922 року вигнав в еміграцію, писав як про залізну законність. Утопізм неминуче проходить шлях «від святості до садизму»²: «Всупереч первісному задумові він завжди приводив не до добра, а до зла, не рятував, а знищував життя», і на цьому шляху «самі рятівники людства із самовідданих служителів блага якимось незрозумілим і несподіваним чином перетворювалися на безсовісних злодіїв і кровожерливих тиранів».

Сергій Франк доповнив Івана Франка: «кровожерливі тирані» — це і є «всепалдні керманічі», влада яких у «народній державі», як і передбачав український мислитель,

буде всепроникною і жорстокою.

Отже, виходить, що Микола Куліш, Микола Зеров, Лесь Курбас і тисячі, мільйони їхніх сучасників зі сталінського СРСР були приречені задовго до свого народження, принаймні — ще 1848 року, коли «Маніфест Комуністичної партії» ставив на порядок денний робітничих партій світу реалізацію утопії, будівництво комуністичного суспільства? Виходить, правий був Михайло Драгоманов, коли проголошував: «Не революція, а еволюція!», маючи на увазі передусім революцію в її російському варіанті? ХХ століття жорстоко продемонструвало нам ціну нашого небажання знати, чим завершуються утопії.

Адже й справді: чому непочутими залишилися застереження? Хай би краще не збулися похмурі пророцтва Достоевського та Франка!

Фатальний збіг історичних обставин 1917 року? Химерна комбінація чинників, через які вже на початку осені 1917 року «влада лежала на вулиці», і взяті її зухвальства вистачило лише більшовикам? Так, звичайно. Але чомусь наприкінці моторошного ХХ століття, яке нарешті завершується, думається не лише про «бісвищину» більшовизму, а й про спокусливість утопій, про трагічну готовність «творця історії» до ілюзій.

Геллер і Некрич, констатуючи, що «більшовизм переміг легко, майже без спротиву, бо пропонував утопію: все, всім і відразу», цілком доречно цитують іспанського філософа М.Унамуно: «Вигляд правди — грізний. Народові потрібні міфи, ілюзії, йому треба, щоб його обманювали. Правда — щось страшне, нестерпне, смертельне...».

Коли 1663 року відбулася Чорна рада, народ, якому Брюховецький «дозволив» грабувати Ніжин (тільки прокричати, мовляв, щоб я гетьманом став!), втішався: тепер усі будуть панамі... тепер усі «общі»!.. І дуже швидко розплатився Руїною. 1917-го все повторилося, причому — не востаннє...

Є якась дивна прибава в утопіях — чимось вони притягують, подібно до того, як манить до себе метеликів мерехтіння вогню. І чим закінчується їхній нестримний політ — відомо.

Сучасний пострадянський досвід колишніх союзних республік СРСР і «країн соціалістичного табору» в цьому сенсі теж повчальний. Прощання з утопією дається нелегко, про що, зокрема, свідчить приклад Болгарії. Ті держави, які не стали розтягувати своє прощання (Чехія, Польща, країни Прибалтики), отримали додатковий шанс на оздоровлення економічного життя. Україна обрала шлях «довгого прощання». На парламентських виборах 1998 року мало не половина електорату продемонструвала свою внутрішню роздвоєність: величезна кількість виборців однією рукою (за партійними списками) голосувала за комуністів і соціалістів, а другою (у мажоритарних округах) — за людей бізнесу. І ця конфліктність не могла не передатися й Верховній Раді. Нинішня внутрішня роззачухність української нації, її непогодженість із самою собою означає, що мертве й досі ха-

пає за ноги живих. Нашо вже доляльний до України Збігнев Бжезінський, а й той останнім часом повторює: треба, щоб українці самі з'ясували, чого вони хочуть. Адже невизначеність, вічне роздоріжжя — гальмо руху, перешкода консолідації.

Ми й досі в складних стосунках із власною історією. Вона все ще виконує роль хмізу для вогню політичних дискусій, і це теж є ознакою нашої непогодженості з самими собою. «Попіл Клааса» (Зерова, Куліша, Курбаса...), схоже, не б'є нам у груди. Від відзначення 60-річчя соловецької трагедії держава, по суті, самоусунулася. Перший том книги «Остання адреса» вийшов завдяки фінансовій підтримці ... посольства королівства Нідерландів в Україні. На другий том кошти обіцяють німці. До Сандормохо наприкінці 1997-го їздили Іван Драч із Євгеном Сверстюком. Коли там (чи на Соловках) побував Президент Укра-

ни — невідомо. Ясно тільки, що значно пізніше, ніж Єжи Гофман зніме за романом Генрика Сенкевича фільм «Вогнем і мечем» із Богданом Ступкою в ролі Богдана Хмельницького.

Ми все ще борсаємося між утопією та реальністю, забуваючи вчитися поважати себе. Що ж, напевне і справді «питання не в тому, як вигнати утопізм із нашого життя, а в тому, як навчитися жити з утопією, не живучи за утопією»³. Це вже слова сучасного філософа — з тих, які уважно студіювали Сергія Франка. Над тим і б'ємося... □

¹ М.Геллер, А.Некрич. Утопія у власті. Історія Советського Союза с 1917 года до наших дней. — Лондон, 1986. — С.60.

² С.Л.Франк. Ересь утопизма // Квинт-эссенция. Философский альманах 1991. — М., 1992. — С.381.

³ Э.А.Баталов. Сила и бессилие ереси. — Там само. — С.399.

СВІТ «КРИТИКИ»

Микола Рябчук:
Листи до братів-нехліборобів

Ігор Шевченко:
Грушевський
в англійській
одежі

“Well-written, well-edited,
intelligent, AND readable,
Krytyka is a blast of fresh air.”
Alexander J. Motyl, Associate Director,
Harriman Institute, Columbia University

“It is very gratifying to see a forum for such
intelligent public discussion emerging in
Ukraine... [Krytyka] is not only a vehicle for
intellectual civic discourse, but it promises
to nourish it: this is where the critical
thinkers and supple writers will want to
place their work.”

John-Paul Himka, Professor of East European
History and Associate Chair, Department of
History and Classics, University of Alberta

Наталка
Білоцерківець:
Чи можливий
український bestseller?

Олександр Гриценко:
Між патріотизмом
та інтелектуалізмом

Часопис рецензій, есеїв та оглядів *Критика*
Видає три книжкових серії: наукову, сучасної української літератури,
мистецтво та мистецтвознавство

Передплатний індекс: 33909; Адреса редакції: 252001, Київ-1, а/с 255
тел.: (044) 229-0672 «Критика on-line»: <http://www.gilan.uar.net/krytyka>